

Kamila Gęsikowska

ORCID: 0000-0003-3807-6564

Uniwersytet Śląski

O niektórych implikacjach użycia terminów *la culture*, *la civilisation* we francuskim tłumaczeniu *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* Johanna Gottfrieda Herdera

Abstrakt: Artykuł dotyczy problemu terminologii we francuskim przekładzie *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* Johanna Gottfrieda Herdera. Wydane w Paryżu w latach 1827–1828 tłumaczenie było efektem pracy Edgara Quineta. Terminy „kultura” i „cywilizacja” zostały w sposób szczególny wykorzystane w tłumaczeniu — zarówno zgodnie z niemieckim oryginałem, jak i poprzez dostosowanie terminów do tych już istniejących w języku francuskim. Relacja między kulturą a cywilizacją jest w tym aspekcie szczególnie interesująca, gdyż na początku XIX wieku w języku francuskim ze słowem „cywilizacja” wiązało się wiele konotacji, a jego pole semantyczne, wyznaczone przez takie terminy, jak: *civil*, *civiliser*, *civilité*, *politesse*, *police*, było bardzo bogate, podczas gdy słowo „kultura” miało zauważalnie mniej odnotowanych znaczeń. Autorka skupia się na badaniu związków między terminami „cywilizacja” i „kultura” w pierwszym rozdziale księgi dziewiątej *Idées sur la Philosophie de l’histoire de l’humanité*.

Słowa-klucze: kultura, cywilizacja, Johann Gottfried Herder, *Idées sur la philosophie de l’histoire de l’humanité*, przekład

Emil Adler we wstępie do polskiego wydania *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (*Myśli o filozofii dziejów*, 1962) Johanna Gottfrieda Herdera zauważył: „Charakterystyczne jest dla losów tej książki, iż ukazała się ona w przekładach obcych i wkroczyła w życie kultur innych narodów w chwili, gdy we własnej ojczyźnie pamięć o niej coraz bardziej zanikała”¹. Jako jedno z pierwszych pojawiło się tłumaczenie na język angielski, opublikowane w dwóch tomach w roku 1800 jako *Outlines of a Philosophy of the History of Man*. Tłumacz

¹ E. Adler, *Idea człowieczeństwa w Myślach o filozofii dziejów*, [w:] J.G. Herder, *Myśli o filozofii dziejów*, przeł. J. Gałęcki, Warszawa 1962, s. IX.

działa, Thomas Churchill, pisał w przedmowie datowanej na 1799 rok: „Każdy, kto jest zaznajomiony z Herderem, musi zdawać sobie sprawę z przeszkód, jeśli nie niemożliwości, przełożenia jego ducha, jego »płomiennych słów« na inny język”². Z perspektywy nauk o kulturze szczególnie interesujący wydaje się problem posługiwania się we francuskim przekładzie terminami *culture* i *civilisation*, których rozumienie na przełomie XVIII i XIX wieku dynamicznie się przeobrażało. Wprowadzenie w obszar francuskiej kultury językowej koncepcji Herdera mogło być ważne w procesie kształtowania się podstawowej terminologii kulturologicznej. Problem ten wymaga odrębnych badań, w tym artykule mam zamiar zasygnalizować jedynie jego potencjalne znaczenie naukowe.

Tłumacz *Ideen*...

Być może wspomniane przez Churchilla trudności były jednym z powodów, dla których przekład francuski ukazał się w Paryżu w trzech tomach dopiero w latach 1827–1828. Wydaje się jednak, że to skomplikowane okoliczności historycznokulturowe sprawiły, że o dziele Herdera przypomniano sobie we Francji dopiero wtedy. Zostało ono wydane jako *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité*. Tłumaczem był Edgar Quinet (1803–1875). Był on jednym z popularyzatorów i propagatorów tak zwanego orientalnego renesansu (*renaissance orientale*) we Francji, to jest wzmożonego zainteresowania Bliskim i Dalekim Wschodem³. W latach 1839–1846 piastował stanowisko profesora literatury obcej w Collège de France. Był zaangażowany politycznie, popierał ruch republikański, brał udział w rewolucji lipcowej w 1848 roku. Za rządów Napoleona III przebywał na wygnaniu w Brukseli. W czasie wydarzeń Komuny Paryskiej Quinet powrócił do Francji i ponownie objął katedrę, z której wcześniej go usunięto. Do końca życia był czynnym komentatorem życia społecznego i politycznego. Chciał być postrzegany zarówno jako literat, jak i historyk, w swoich zaś dziełach często komentował bieżącą problematykę⁴. W momencie podjęcia prac nad tłumacze-

² „Every one, who is acquainted with Herder, must be aware of the difficulty, if not impossibility, of translating his spirit, his »words that burn«, into another language”, T. Churchill, *The Translator's Preface*, [w:] J.G. Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, London 1800, s. 3.

³ Zob. C. Crossley, *Edgar Quinet and the "Renaissance orientale"*, „Dalhousie French Studies” 43, 1998, s. 131.

⁴ Zob. G. Saintsbury, *Quinet, Edgar (1803–1875)*, [hasło w:] *The Encyclopaedia Britannica a Dictionary of Arts Sciences Literature and General Information*, t. 22, New York 1911, s. 755–756. Był autorem między innymi takich prac, jak: *De la Grèce moderne et de ses rapports avec l'antiquité* (1830), *Allemagne et Italie philosophie et poésie* (1839), *Du génie des religions* (1842), *Les Révolutions d'Italie* (1848). Wraz z Jules'em Micheletem napisał *Des Jésuites* (1843). Praca ta w samym roku 1843 miała trzy edycje i była wznawiana w roku 1844 i 1845. Kilka dzieł Quineta doczekało się przekładów na język angielski: J. Michelet, E. Quinet, *The Jesuits*, New York 1845; *The Roman Church and Modern Society*, New York 1845; E. Quinet, *Ultramontanism*, London 1845.

niem Herdera miał zaledwie dwadzieścia cztery lata. Wcześniej wydał *Tablettes du juif errant ou ses récriminations contre le passé, sans préjudice du présent* (1823). Rozpoczęcie prac nad przekładem było jednak niewątpliwie bardzo istotnym momentem jego w życiu. Zafascynowany dziełem Herdera, Quinet podjął się nauki języka niemieckiego. Wkrótce przełożył *Ideen...* na francuski, zyskując przy tym niemałe uznanie⁵. W *Introduction* pisał o Herderze: „Człowiek ten prawie jest wśród nas nieznanym! A imię jego nie przywołuje ani wspomnień, ani [żadnych — K.G.] odczuć”⁶. Wznowienie *Idées sur la philosophie...* ukazało się w roku 1834, zatem zaledwie siedem lat później. Przekład Quineta zapoczątkował duże zainteresowanie Herderem — wkrótce pojawiły się tłumaczenia innych prac niemieckiego filozofa na język francuski. Henri Tronchon (1877–1941) w *La fortune intellectuelle de Herder en France* (1923), wskazując na rosnące zainteresowanie ideami Herdera w dziewiętnastowiecznej Francji, wymieniał myślicieli takich, jak: Jules Michelet (1798–1874), Alphonse de Lamartine (1790–1874) czy Ernest Renan (1823–1892), którzy w swoich intelektualnych dociekaniach inspirowali się nimi⁷.

Rozumienie pojęć *civilisation* i *culture* na gruncie francuskim

Na początku wieku XIX we Francji zachodził proces krystalizowania się sposobów rozumienia takich terminów jak „kultura” i „cywilizacja”, kluczowych dla kształtujących się wówczas załączków myśli teoretycznokulturowej. W tym kontekście bliższe przyjrzenie się przekładowi francuskiemu może okazać się pouczające. Tym bardziej że myśl Herdera dzięki dokonaniom przekładom upowszechniła się na gruncie francuskim. Szczególnie interesujące jest dla mnie odwołanie się do rozdziału pierwszego księgi dziewiątej, w którym Herder przedstawił swoje rozumienie kultury. Jest to ważne ze względu na, opisywane przez między innymi Norberta Eliasa, zmiany w rozumieniu takich pojęć jak kultura i cywilizacja. Według wspomnianego badacza, „cywilizacja” miała być słowem częściej używanym we Francji niż „kultura”⁸. Herder natomiast posługiwał się przede wszystkim po-

⁵ „Being struck with Herder’s *Philosophie der Geschichte*, he undertook to translate it, learnt German for the purpose, published his work in 1827, and obtained by it considerable credit”, G. Saintsbury, *op. cit.*, s. 755.

⁶ „Et cet homme est presque inconnu parmi nous! et son nom n’y réveille ni souvenirs, ni sympathie!”, E. Quinet, *Introduction*, [w:] J.G. Herder, *Idées sur la philosophie de l’histoire de l’humanité*, Paris 1827, s. 54.

⁷ Zob. H. Tronchon, *La fortune intellectuelle de Herder en France*, Paris 1923, s. 6–7.

⁸ Zob. N. Elias, *O procesie cywilizacji. Analizy socjo- i psychogenetyczne*, przeł. T. Zabłudowski, K. Markiewicz, Warszawa 2011, s. 75–120. Zob. ponadto B. Działoszyński, *La civilisation — narodziny pojęcia w języku francuskim*, [w:] *idem*, *Cywilizacja. Szkice z dziejów pojęcia w XVIII*

jęciem kultury, nadając mu przy tym swoiste rozumienie. Ma to znaczenie w kontekście francuskiego przekładu również ze względu na konieczność wypracowania przez tłumacza odpowiedniej terminologii, która pozwoliłaby oddać Herderowskie pojęcia, a zatem sięgania do już istniejącego rozumienia na gruncie francuskim, ale jednocześnie — przekroczenia go. Moim celem nie będzie jednak dokonanie porównawczej analizy językowej. Chciałabym raczej zadać pytanie o to, czy — a jeśli tak, to w jaki sposób — pojęcia kultury i cywilizacji zostały zaadaptowane do pojęć już istniejących na gruncie francuskim. Takie podejście wydaje mi się uzasadnione, bowiem, jak zauważali Alfred Louis Kroeber i Clyde Kluckhohn, „Użycie [słów — K.G.] *kultura* i *cywilizacja* w różnych językach było dość zagmatwane”⁹. A zatem, aby lepiej zrozumieć, w jaki sposób terminy *la culture* i *la civilisation* zostały zaadaptowane w *Idées sur la philosophie...*, warto sięgnąć do ustaleń dotyczących historii pojęć kultury i cywilizacji na gruncie francuskim.

Kluckhohn i Kroeber, pisząc o historii słów „kultura” i „cywilizacja”, zauważali: „Cywilizacja jest słowem starszym niż kultura we francuskim, angielskim, ale także niemieckim”¹⁰. Etymologię słowa „kultura” można wyprowadzić od łacińskiego *cultura*, ‘uprawiać [ziemię — K.G.]’ (*agricola*), ‘dbać [o — K.G.]’¹¹. W pierwszym przypadku słowo to odnosiło się do agrokultury, w drugim natomiast występowało w znaczeniu „doskonalenia” (na przykład umysłu). Przez długi czas zachowało ono powyższe znaczenia, pozostając w użyciu na terenie Europy łacińskiej. Za sprawą Erazma z Rotterdamu (*De civilitate morum puerilium*, 1530) w użycie weszło wywodzące się od słowa *civitas* pojęcie *civilité*, odnoszące się przede wszystkim do zewnętrznej ogłady i zachowania ludzi w towarzystwie¹². W XVIII wieku terminy „cywilizacja” i „kultura” miały podobne znaczenie, odwołujące się do ‘kształcenia’, ‘oświaty’, ‘doskonalenia’, ‘polerowania’¹³. Kluckhohn i Kroeber zauważają jednak, że słowo *culture* jeszcze w *En-*

i XIX wieku, Warszawa 2018. Bardzo instruktywne pozostają też uwagi F. Braudela, *Problemy historii cywilizacji*, [w:] *idem, Historia i trwanie*, przeł. B. Geremek, Warszawa 1999, oraz to, co pisał w rozdziale 1 (*Zmienność słownictwa*) i rozdziale 2 (*Pojęcie cywilizacji a nauki humanistyczne*) w swej wielkiej pracy *Gramatyka cywilizacji*, przeł. H. Idalson-Tygielska, Warszawa 2006.

⁹ A.L. Kroeber, C. Kluckhohn, *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, New York 1952, s. 13.

¹⁰ *Ibidem*, s. 11.

¹¹ Zob. *Cultūra*, [hasło w:] *A Latin Dictionary. Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary*, red. E.A. Andrews et al., Oxford 1879, s. 488.

¹² Zob. N. Elias, *op. cit.*, s. 123–125. Lucien Febvre odnotował, że słowo *civilité* pojawiło się w tym znaczeniu także w *Dictionnaire françois-latin: autrement dict les mots françois, avec les manières duser diceulx, tournez en latin* Roberta Estienne z 1549 oraz w *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots François, tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts, divisé en trois tomes* Antoine Furetière’a z 1690 roku. Zob. L. Febvre, *Civilisation évolution d'un mot et d'un groupe d'idées*, [w:] L. Febvre et al., *Civilisation — Le mot et l'idée*, Chicoutimi 2006, s. 22 [e-book, strony nienuumerowane].

¹³ Zob. M.H. Serejski, *Przeszłość a teraźniejszość. Studia i szkice historiograficzne*, Wrocław 1965, s. 238.

cyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers pojawia się w formie nagłówka jedynie raz, w haśle *Culture des terres*, traktującym o uprawie ziemi¹⁴. Spoglądając jednak na nagłówki haseł, które mogą stanowić pole semantyczne dla pojęcia cywilizacji, odnajdujemy między innymi: *Civil*¹⁵, *Civiliser*¹⁶, *Civilité*, *Politesse*, *Affabilité*¹⁷, *Politesse*¹⁸ oraz *Police*¹⁹. Jest to informacja wymagająca pogłębionej analizy zawartości samych haseł, a bez tego trudno wyciągać jakiegokolwiek wiążące wnioski. Niewątpliwie jednak jest ona istotna — *Encyclopédie ou dictionnaire...*, która będąc jednym z najważniejszych dzieł encyklopedycznych epoki oświecenia, stanowiła jednocześnie swoiste narzędzie kształtujące wiedzę i wyobrażenia (niemałego przecież²⁰) grona jej odbiorców. Lucien Febvre, pisząc o historii terminu „cywilizacja” w języku francuskim, wskazuje na mnogość słów (i ich znaczeń), które poprzedziły jego powstanie. Dla wieku XVIII słowo *civilité* jest nadal przede wszystkim związane z zewnętrzną ogładą. Jednocześnie odnotowywane jest słowo *civilitas*, oznaczające politykę, sztukę rządzenia bądź (rzadziej) ogładę, uprzejmość, grzeczność²¹. Funkcjonuje także słowo pokrewne, *police*, związane ze sferą prawa, administracji i rządzenia. Słowo to było używane jeszcze w XVI wieku. W wieku XVII jest odnotowane także użycie go w sensie negatywnym — jak przytaczał Antoine Furetière (1619–1688), francuski uczonec, pisarz i leksykograf, w *Dictionnaire universel, contenant generalement tous les mots françois* w haśle *Police*: „Les sauvages de l’Amérique n’avaient ni loix ni police quand on en fit la découverte”²². Ta krótka informacja dotycząca Indian Ameryki Północnej (określanych mianem *sauvages*, „dzikich”) podkreśla brak w ich zbiorowości prawa i *police* — porządku, ucywilizowania — przed odkryciem Nowego Świata. Jest to oczywiście podejście wartościujące, wskazuje jednak poprzez polaryzację element wyobrażenia, które rozwinię się intensywnie od wieku XVIII — „cywilizowanego” Starego Świata i „niecywilizowanych dzikich”. Słowo to pojawia w znaczeniu „cywilizowania” także w kolejnych tekstach tego czasu. Jak zauważył Febvre w czasie, gdy próbowano zapobiec niejednoznacznemu rozumieniu tego słowa, Charles

¹⁴ Zob. A.L. Kroeber, C. Kluckhohn, *op. cit.*, s. 12. Ponadto zob. F.V. de Fortbonnais [lub Fortbonnais], *Culture des terres*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 4, Paris 1754, s. 552–566.

¹⁵ A.-G. Boucher d’Argis, *Civil*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire...*, t. 3, Paris 1753, s. 496–497.

¹⁶ A.-G. Boucher d’Argis, *Civiliser*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire...*, t. 3, s. 497.

¹⁷ L. Jacourt, *Civilité, Politesse, Affabilité*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire...*, t. 3, s. 497.

¹⁸ *Politesse*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire...*, t. 12, Neufchastel 1765, s. s. 916–917.

¹⁹ A.-G. Boucher d’Argis, *Police*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire...*, t. 12, s. 911–912.

²⁰ J. Olkiewicz, *Od A do Z, czyli o encyklopediach i encyklopedystach*, Warszawa 1988, s. 64.

²¹ Zob. *Civilitas*, [hasło w:] *A Latin Dictionary...*, s. 346.

²² A. Furetière, *Police*, [hasło w:] *idem, Dictionnaire universel, contenant generalement tous les mots françois*, t. 3, Rottedram 1708 [b.p.].

Duclos (1704–1772), jeden z autorów haseł do *Encyclopédie ou dictionnaire...*, w pracy *Considérations sur les mœurs de ce siècle* (1731) „próbował nadać tradycyjnemu brzmieniu tego politycznego i konstytucjonalnego terminu nowe, moralne i intelektualne znaczenie”²³, zastanawiając się nad relacją praw i cnót u ludów „dzikich”. W tym znaczeniu słowa *police* używa także Wolter w *Philosophie de l’histoire* (1736), pisząc o Peruwiańczykach oraz ludach zamieszkujących w przeszłości nad Eufratem. Za narody cywilizowane (*nations policées*) uznaje także ludy Indii czy Grecji z uwagi na ich poglądy dotyczące dobra i zła²⁴. W hasło *Étymologie* autorstwa Anne-Robert-Jacques Turgota (1727–1781) pojawia się cytowany przez Febvre’a ustęp: „l’avantage que les lumières de l’esprit donnent au peuple policé” („korzyść, którą oświecenie umysłu przynosi ludom cywilizowanym”)²⁵. Ostatecznie słowo *civilisation* pojawia się około roku 1770, choć początkowo występuje jako neologizm²⁶. Nowe znaczenie zyskuje po Wielkiej Rewolucji Francuskiej, gdy „uczą się oni [uczestnicy wydarzeń rewolucji — K.G.], że cywilizacja może umrzeć. I nie uczą się tego na podstawie książek”²⁷. W początkach wieku XIX słowo to zaczyna być używane także jako określenie epoki (pojawia się na przykład wyrażenie *ancienne civilisation*) i — jak podkreślił Febvre — „nie jesteśmy już daleko od znaczenia »cywilizacji« w sensie pluralnym, etnicznym bądź historycznym, dzielącym wielkie imperium »cywilizacji« na autonomiczne prowincje”²⁸. Alexander von Humboldt (1769–1859), za swoim bratem Wilhelmem (1767–1835) odwołuje się do terminów *Zivilisation*, *Kultur* oraz *Bildung*. Również Eugène Burnouf (1801–1852) i Christian Lassen (1800–1876), orientaliści i indolodzy, w *Essai sur le Pali, ou langue sacrée de la presqu’île au-delà du Gange, avec six planches lithographiées et la notice des manuscrits palis de la Bibliothèque du Roi* (1826) używają terminu „cywilizacja” w nowym znaczeniu, pisząc o *peuples de civilisations* czy *l’origine de la civilisation indienne*²⁹. Można zatem stwierdzić, że w początkach wieku XIX słowo *civilisation* przekracza próg terminologizacji³⁰ i wchodzi na gruncie francuskim do języka nauki. Słowo *culture* natomiast, jak zauważył Febvre, nie było przedmiotem specjalnie pogłębionych studiów w języku francuskim. Wspominał pojawienie się *culture* w *Le Dictionnaire de l’Académie française* z roku 1793, gdzie jest definiowana jako „pielęgnacja podejmowana przez nas nad sztukami i umy-

²³ L. Febvre, *op. cit.*, s. 25.

²⁴ Zob. *ibidem*, s. 22–25. W polskim przekładzie tego dzieła Marian Skrzypek używa określenia „cywilizowane ludy” (Voltaire, *Filozofia historii*, przeł. M. Skrzypek, Warszawa 2018, s. 25).

²⁵ *Ibidem*, s. 25.

²⁶ Zob. *ibidem*, s. 33.

²⁷ *Ibidem*, s. 45.

²⁸ *Ibidem*, s. 40.

²⁹ Zob. *ibidem*.

³⁰ M. Górnicz, *Terminologizacja*, [hasło w:] *Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej*, red. J. Lukszyn, Warszawa 2002, s. 146.

słēm”, niewiele się zmieniając w edycji słownika z roku 1835 — jak skomentował to wspomniany badacz, definicje te są dalekie od bogactwa słowa *Kultur* w słowniku Johanna Christopa Adelunga z roku 1793³¹. Émile Tonnelat zwracał uwagę na funkcjonowanie w języku francuskim słowa *culture* — w XVII wieku przede wszystkim odnoszonym do tego, co uprawiane (*cultivée*), a więc *la culture du blé* (kultura pszenicy), *la culture des lettres, la culture des sciences* (kultura pisma, kultura nauk). U Woltera pojawia słowo *culture* w znaczeniu kultury umysłu³². Febvre przywołał też tłumaczenie dzieła Herdera dokonane przez Quineta:

Przypominam sobie, że Herder, Herder Quineta, nadał temu samemu słowu cały szereg bardzo bogatych znaczeń, wśród których znalazły się: umiejętność udomowienia zwierząt; krudowanie ziemi, aby ją użyć; powstanie nauki, sztuki i handlu³³.

Wspomina także użycie przez Quineta słowa *police*³⁴. Można zatem przypuszczać, że tłumaczenie Quineta mogło nie być bez wpływu na pojawienie się nowych sensów rozumienia słowa *culture* w języku francuskim.

Civilisation i culture w Idées sur la philosophie...

Słowo *civilisation* pojawia się stosunkowo rzadko w rozdziale pierwszym książki dziewiątej (zaledwie trzykrotnie) i używane jest jedynie w specyficznych kontekstach w formie rzeczownikowej. Słowo *culture* pojawia się częściej w formie rzeczownikowej niż czasownikowej, to jest *cultiver*, a konteksty, w których funkcjonuje, są bardziej zróżnicowane. Opowieść o kulturze ludzkiej sprzężona jest w tekście w szczególny sposób z kwestią edukacji (*l'éducation*) oraz oświecenia (*la lumière*). Czytamy:

Ainsi l'homme est une machine artificielle qu'ennoblissent, il est vrai, de nombreuses dispositions originelles et une grande abondance de vie; mais la machine ne travaille pas d'elle-même, et le plus habile n'est point dispensé à la mettre en œuvre. Composée des expériences et des observations de la pensée, la raison est le résultat distinctif de l'éducation que l'élève achève en lui-même, comme un artiste d'après certains modèles extérieurs³⁵.

W tekście francuskim pojawia się ciekawe sformułowanie: „l'homme est une machine artificielle qu'ennoblissent”. Słowo *artificielle* może wskazywać na sztuczność, nienaturalność, ale także na formę poprawnego, grzecznego zachowa-

³¹ Zob. L. Febvre, *op. cit.*, s. 52.

³² Zob. É. Tonnelat, *Kultur; histoire du mot, évolution du sens*, [w:] L. Febvre et al., *Civilisation — Le mot et l'idée*, Chicoutimi 2006, s. 4–65.

³³ L. Febvre, *op. cit.*, s. 52.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ J.G. Herder, *Idées...*, s. 143.

nia³⁶, a więc skorelowanego z pewnymi wpływami społecznymi. Człowiek jest zatem maszyną, która ma naturalne dyspozycje biologiczne, ale także jest uszlachetniony (*ennoblissent*) poprzez pewne „sztuczne” przymioty — jest „budowany” poprzez doświadczanie (*expériences*) i obserwacje myśli (*observations de la pensée*), rozumu (*la raison*) oraz charakterystyczny wpływ edukacji (*le résultat distinctif de l'éducation*). Co istotne, człowiek czerpie z określonych modeli zewnętrznych (*modèles extérieurs*) — nie jest w stanie rozwijać się samodzielnie bez wpływów zewnętrznych:

Et c'est sur ce principe que repose l'histoire de l'humanité, de telle sorte que sans lui elle ne pourrait être. Si l'homme, tirant de lui-même tous les éléments de sa culture, les développait indépendamment des circonstances externes, nous pourrions bien avoir l'histoire de l'individu, mais non pas celle de l'espèce. Or, notre caractère distinctif étant d'être presque entièrement dépourvus d'instinct, et de ne nous former à l'humanité que par la pratique de la vie entière; comme c'est de cette loi de notre espèce que dépendent ses progrès et ses chutes, ses conquêtes et ses défaites, l'histoire du genre humain est nécessairement un tout, c'est-à-dire, une chaîne de sociabilité et tradition, depuis le premier anneau jusqu'au dernier³⁷.

A zatem gdyby człowiek czerpał wszystkie elementy własnej kultury z wewnątrz siebie (*tirant de lui-même tous les éléments de sa culture*), a nie z zewnątrz, można by mówić o historii jednostki, ale nie całego gatunku ludzkiego. Być może chodziłoby w tym miejscu o pewien rodzaj wzrostu, ponadjednostkowego rozwoju. Możliwość samodzielnego wzrostu jest zanegowana — do osiągnięcia człowieczeństwa dążymy poprzez rozwijanie się przez całe życie, ale czerpiąc wzory z zewnątrz. Dzieje ludzkości to historia postępu (*progrès*) i upadków (*chutes*), podbojów (*conquêtes*) i klęsk (*défaites*). Historia człowieka od początku jest dziejami uspołecznienia (*sociabilité*) i tradycji (*tradition*). W tym fragmencie mówi się o rozwoju człowieka jako gatunku ludzkiego, a zatem traktuje ten proces w sposób atrybutywny. Wyobrażenie łańcucha pojawiające się tutaj również jest znaczące, przychodzi bowiem na myśl połączone z sobą ogniwa, a nie luźno powiązane (lub niepowiązane), następujące po sobie ciągi zdarzeń. Ale proces wychowania następuje na poziomie jednostkowym. Człowiekiem stajemy się poprzez edukację:

Il y a donc une éducation de l'espèce humaine: puisque chacun n'arrive à l'état d'homme que par l'éducation, et que l'espèce entière n'est composée que d'une chaîne d'individus. J'avoue que, si quelqu'un disait que l'éducation forme l'espèce et non pas les individus, il parlerait d'une manière inintelligible pour moi; car l'espèce et la genre ne sont que des abstractions, qui n'ont de vie que dans les individus; et si j'allais jusqu'à les douer de toutes les perfections de la nature humaine, de la culture la plus parfaite et l'intelligence la plus lumineuse que puisse comporter un être idéal, je ne ferais pas plus de progrès dans l'histoire réelle de notre espèce, que si, en traitant d'une manière absolue des règnes animal, végétal et minéral, je leur attribuais différentes qualités qu'aucun individu ne peut réunir à lui seul³⁸.

³⁶ *Artificiel, Elle*, Ortolang, <https://www.cnrtl.fr/definition/artificielle> (dostęp: 8.12.2019).

³⁷ J.G. Herder, *Idées...*, s. 143.

³⁸ *Ibidem*, s. 144.

Gatunek (*l'espèce*) i rodzaj (*la genre*) są przy tym traktowane jako pojęcia abstrakcyjne, którym można przydać atrybut „idealnej kultury” (*la culture la plus parfait*) i „wysoko oświeconej inteligencji” (*l'intelligence la plus lumineuse*), a zatem przedstawić za ich pomocą pewien rodzaj bytu idealnego (*un être idéal*). Należy natomiast zaznaczyć, że ów byt ucieleśnia się w konkretnych jednostkach — proces edukacji realizowany jest na poziomie człowieka, a nie na poziomie gatunku ludzkiego:

Maintenant, si nous pensons que le législateur le plus médiocre ne sépare pas ses disciples sans quelques raisons, et si nous reconnaissons que l'espèce humaine trouve partout une sorte d'éducation artificielle, appropriée aux besoins du temps et du lieu, quel homme de droit sens peut considérer la structure de notre terre et les rapports de l'homme avec elle, sans être porté à croire que, le père de notre race, qui a déterminé jusqu'où et comment les nations devaient s'étendre, ne soit aussi celui qui a réglé leurs destinées?³⁹

Pojawiająca się w przekładzie „sztuczna edukacja” (*éducation artificielle*) zawiera być może dodatkową przesłankę sugerującą społeczny przebieg procesu edukacji. W proces ten wpisane zostały także warunki związane z czasem i miejscem, w którym żyje dana jednostka, a zatem w ujęcie, które moglibyśmy nazwać dystrybutywnym. Proces nabywania kultury trwa przy tym przez całe życie jednostki i jest właściwy wszystkim ludziom (a zatem jest rozumiany atrybutywnie):

Ainsi l'éducation de notre espèce est dans un double sens, originelle en tant qu'elle est communiquée, organique en tant que ce qui est communiqué est reçu et appliqué. Soit que nous nommons cette seconde création, *culture*, de l'action de cultiver le sol, ou que nous disions que l'homme est *éclairé*, en empruntant cette expression au phénomène de la lumière, peu importe; la chaîne de la lumière et de la culture s'étend jusqu'à l'extrémité de la terre⁴⁰.

Tak rozumiana edukacja ma związek z kulturą. W tekście francuskim w momencie objaśniania pojęcia kultury przez Herdera pojawia się termin *culture* w rzeczowniku oraz słowo *cultiver* w formie czasownikowej w odniesieniu do czynności związanej z uprawą ziemi. Termin *culture* jest porównywalny znaczeniowo do terminu *lumière*, to jest oświecenia (pojawiającym się w tekście bądź w liczbie pojedynczej, bądź w mnogiej jako *lumières*). W tym znaczeniu jest zatem opisany pewien proces kształcenia i oświecenia, który jest właściwy całemu światu („la chaîne de la lumière et de la culture s'étend jusqu'à l'extrémité de la terre”).

Jednocześnie tłumacząc Herdera, Quinet rozstrzyga, że zarówno ludzie w Kalifornii, jak i w Ziemi Ognistej, mają właściwy sobie język (*langage*), pojęcia (*idées*), umiejętności (*habitudes*), sztuki/rzemiosła (*arts*). A zatem mają własną kulturę (*culture*) oraz oświecenie (*lumières*), aczkolwiek stoją one na dużo niższym stopniu rozwoju (*dans le degré le plus inférieur*):

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 147.

Il n'est pas jusqu'à l'habitant de la Californie ou de la Terre de feu qui n'apprenne à faire et à manier l'arc et la flèche. Il a un langage et des idées, des habitudes et des arts, qu'il a appris, comme nous apprenons les nôtres; de sorte qu'il a sa culture et ses lumières, quoique dans le degré le plus inférieur⁴¹.

Pojawia się tu zatem idea nabywania kultury w jej właściwym, szeroko rozumianym, procesie edukacji. Kolejny fragment w przekładzie francuskim jest wart szczególnej uwagi, pojawia się w nim bowiem termin *civilisation* zamiast *culture* w określeniu „cywilizacja europejska” (*la civilisation européenne*):

Ainsi, la différence qui existe entre les nations éclairées et non éclairées, cultivées ou non cultivées, loin d'être absolue, ne consiste que dans le plus ou le moins [...]. Si nous prenons pour type l'idée de la civilisation européenne, nous ne la rencontrerons qu'en Europe; et si nous établissons des distinctions arbitraires entre la culture sociale et les lumières de la pensée qui ne peuvent, là où elles sont réellement, exister séparément, nous allons nous perdre plus avant encore dans les nuages; mais si, nous bornant à la sphère terrestre, nous considérons en général l'ensemble que la nature, à qui la destination et le caractère de ses créatures doivent être bien connus, présente à nos regards dans le spectacle de l'éducation de l'humanité, nous ne trouvons partout que *la tradition d'une éducation qui a pour but le bonheur et le perfectionnement de l'homme sous des formes variées*⁴².

Jest to jedno z nielicznych zastosowań terminu *civilisation*, jakie pojawia się w całym rozdziale, a zatem można uznać je za znaczące. Określenie to przywodzi na myśl nie tyle proces, ile pewien stan i służy opisowi idei cywilizacji europejskiej (*l'idée de la civilisation européenne*). Nawiązując do wcześniej przedstawionych rozumień słowa *civilisation*, można też stwierdzić, że jest ono używane jeszcze w sensie „wielkiej” cywilizacji, istniejącej ponad poszczególnymi narodami, a zatem na określenie dużej formacji cywilizacyjnej. Czytamy dalej, że owa cywilizacja, jeśli uznać ją za pewien model idei cywilizacji, jest właściwa jedynie Europie. Można zatem zaobserwować w tekście Quineta ciekawe zestawienie kultur poszczególnych narodów, kultury ludzkiej w sensie atrybutywnym, ale także cywilizacji jako czegoś istniejącego ponadnarodowo. Wydzwięk sformułowania użytego we francuskim przekładzie *Ideen...* wydaje się zatem dość klarowny — nie chodzi już tylko o powtarzalność procesu właściwą wszystkim ludziom (edukację), ale o stan cywilizacyjny — Europa nie powinna w nim stanowić podstawowego modelu porównawczego. Pojawia się natomiast dookreślenie, sugerujące, że możemy mówić o cywilizacjach, a nie jedynej formie cywilizacyjnej — można by zatem wyróżnić także inne cywilizacje. Nigdzie jednak w tekście tłumaczenia księgi dziewiątej słowo to nie zostało użyte w liczbie mnogiej — *civilisations*.

Civilisation zostało natomiast kilkakrotnie zastosowane w innym miejscu (między innymi w rozdziale trzecim), gdy mowa o rozwoju — szczególnie takich form jak język czy religia. Pojawia się sformułowanie zestawiające rozwój języka, religii oraz *les premiers degrés de civilisation* — pierwszych stopni cywiliza-

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, s. 147–148.

cji⁴³. Stopniowalność rozwoju cywilizacyjnego uwidacznia się w języku religii, który jest starożytny i niejasny⁴⁴. Formy religijności zmieniają się także wraz z rozwojem cywilizacji (*la civilisation se développe*)⁴⁵. Pojawia się odniesienie do narodów najbardziej zaawansowanych w postępie: „L’histoire de la civilisation montrera que ceci s’applique aux nations même les plus avancées dans la voie du perfectionnement”⁴⁶. Istnieje zatem pewna koncepcja niskiego i wysokiego poziomu cywilizacyjnego. W podtytule rozdziału trzeciego pojawia się wprost sformułowanie *les progrès de la civilisation*, „postępy cywilizacji”, w odniesieniu do całego rodzaju ludzkiego⁴⁷. Zatem mimo że mowa o cywilizacji ogólnoludzkiej, to istnieje mnogość „postępów”, co może wskazywać na ich zróżnicowanie (na przykład pod względem stopnia). Możemy więc zauważyć, że cywilizacja pojawia się często, gdy mowa o jej stopniach (*degrés*), rozwoju (*développement*) czy postępie/postępach (*progrès*). Jeśli jednostka pozostaje pośród ludzi, ulega wpływowi cywilizacji, dobrotycznemu lub zgubnemu (*l’influence bonne ou mauvaise de la civilisation*):

C’est un principe aussi étendu que l’espèce humaine tout entière, et même son application est souvent plus active que nulle part chez les peuples sauvages, quoique dans un cercle plus restreint. Qu’un homme demeure parmi des hommes, il est impossible qu’il échappe à l’influence bonne ou mauvaise de la civilisation; la tradition s’empare de lui, elle moule sa tête et façonne ses membres. Ainsi l’homme devient ce que le font être ses formes ainsi modifiées⁴⁸.

Tradycja zaś (w rozumieniu transmisji, a zatem przekazu, który zachodzi w związku z przebywaniem pomiędzy innymi ludźmi⁴⁹) wpływa na człowieka i go kształtuje. Proces wychowania ludzi staje się jedynym, którego tradycje możemy prześledzić u wszystkich ludów. To, jak ukształtowana zostanie jednostka, zależy od tradycji. Sama styczność z ludźmi pozwala na nabycie kultury — człowiek, który nie miałby nigdy styczności z innymi ludźmi, byłby jej pozbawiony. Nie jest jednak możliwe, aby istniał człowiek bez kultury⁵⁰.

Il n’est donc aucune créature inférieure à l’homme; car pendant toute sa vie, non-seulement sa raison ne fait que l’égaler, mais encore il est l’élève de la raison d’autrui. Les mains qui le reçoivent sont celles qui lui donnent sa forme, et je suis persuadé qu’il n’est pas, dans l’ordre des choses possibles, de formes d’institutions humaines qui n’aient été adoptées par quelque nation ou quelque individu [...]. Peut-être qu’il ne pouvait en être autrement, en conséquence des moyens choisis par le Créateur, pour que notre espèce se donnât à elle-même ses formes: il faut que les folies se transmettent aussi bien que les trésors si rares de la sagesse. La voie de l’homme

⁴³ *Ibidem*, s. 202.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 205.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 207.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 231.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 148.

⁴⁹ Zob. J. Szacki, *Tradycja jako czynność: transmisja społeczna*, [w:] *idem*, *Tradycja*, Warszawa 2011, s. 102–109.

⁵⁰ Zob. J.G. Herder, *Idées...*, s. 148.

ressemble à un labyrinthe, où se multiplient les passages qui vont en divergeant, tandis qu'il n'est qu'un petit nombre de sentiers qui aboutissent au centre [...]. Dieu n'agit sur la terre que par le moyen d'hommes supérieurs et élus de sa main. La religion et le langage, l'art, la science, et les gouvernemens eux-mêmes, ne peuvent être parés d'une plus noble couronne que des lauriers cueillis dans le développement moral de la pensée humaine [...]. Noms glorieux qui brillent dans l'histoire de la civilisation, comme les génies de l'espèce humaine, comme de brillantes étoiles dans la nuit des temps [...]⁵¹.

Rozum również jest przez człowieka nabywany. Jest nie tylko czymś, co może go zwodzić (*non-seulement sa raison ne fait que l'égarer*), ale także uczniem rozumu innych ludzi. Przekazowi podlegają nie tylko rzeczy, które można uznać za „skarby mądrości” (*trésors de la sagesse*), ale także „głupota” (*les folies*). Pojawia się przyrównanie drogi ludzkiej do labiryntu, gdzie jedynie niektóre jednostki (otrzymujące dar od Boga) mogą stać się tymi, które udoskonalają moralnie myśl ludzką (*le développement moral de la pensée humaine*).

Chaîne dorée du perfectionnement, toi qui entoures la terre de tes replis, et qui t'étends à travers tous les individus jusqu'au trône de la Providence, depuis que j'aperçus tes traces et que je les suivis dans tes anneaux les plus délicats, dans les sentimens de parent, d'ami et de maître, l'histoire ne me parut plus, comme autrefois, une suite non interrompue de désolations sur une terre sacrée⁵².

„Złoty łańcuch doskonalenia” (*chaîne dorée du perfectionnement*) ma spowijać sobą ziemię, łącząc z sobą poszczególne jednostki i rozciągając się aż „po tron Opatrzności”. Ogniwami owego łańcucha stają się więzi łączące człowieka z innymi ludźmi. Słowo *perfectionnement* może spajać w tym wypadku wcześniejsze rozważania, wskazując na opisywany przez Herdera proces dochodzenia do kultury.

Terminy *culture* i *civilisation* są używane w tekście francuskim jako wyrażające proces i stan. Jednak termin *culture* zdaje się używany częściej w odniesieniu do procesu, a termin *civilisation* w odniesieniu do stanu. *Culture* może wskazywać zarówno na proces uczenia, jak na to, czego się uczymy. *Culture* pojawia się również, gdy Herder pisze o poszczególnych kulturach, a *civilisation* może dotyczyć określonej formacji cywilizacyjnej (*la civilisation européenne*), jak procesu cywilizowania. Mogą także być używane atrybutywnie (w odniesieniu do całości ludzkości) lub dystybutywnie (w odniesieniu do określonej zbiorowości ludzkiej). Quinet opierał się na terminach wprowadzonych przez Herdera, ale jednocześnie w sposób zauważalny próbował dostosować terminologię przekładu do istniejących na gruncie francuskim rozumień słów *civilisation* i *culture*. Trudno stwierdzić, w jaki sposób tłumaczenie dzieła Herdera mogło wpłynąć na zmianę rozumienia słowa *culture* w języku francuskim, z pewnością jednak wprowadziło nowe konotacje, które mogły zostać zintegrowane z już istniejącymi, a tym samym poszerzyć pole znaczeniowe pojęcia kluczowego dla nauk o kulturze.

⁵¹ *Ibidem*, s. 152–153.

⁵² *Ibidem*, s. 155.

On some implications of the use of terms *la culture, la civilisation* in the French translation of Johann Gottfried Herder's *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*

Abstract

The article tackles the issue of terminology in the French translation of Johann Gottfried Herder's *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Published in Paris in years 1827–1828, the translation was the effect of the work of Edgar Quinet. The terms “culture” and “civilisation” were specifically applied in the translation — in line with the German original, but at the same time adapting the terms to those already existing in French. The relation between “culture” and “civilisation” is especially interesting in this aspect, as at the beginning of the 19th century the French language had an abundance of connotations connected to the word “civilisation” as well as words that could be identified as its semantic field (such as: *civil, civiliser, civilité, politesse, police*), whereas the word “culture” had significantly less noted meanings. The author focuses on exploring the relationship between the terms “civilisation” and “culture” within the first chapter of the ninth book of *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité*.

Keywords: culture, civilisation, Johann Gottfried Herder, *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité*, translation

Bibliografia

Teksty źródłowe

Herder J.G., *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité*, Paris 1827.
Herder J.G., *Myśli o filozofii dziejów*, przeł. J. Gałeczki, Warszawa 1962.

Słowniki i encyklopedie

- Artificiel, Elle*, Ortolang, <https://www.cnrtl.fr/definition/artificielle>.
Boucher d'Argis A.-G., *Civil*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 3, Paris 1753.
Boucher d'Argis A.-G., *Civiliser*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 3, Paris 1753.
Boucher d'Argis A.-G., *Police*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 12, Neufchastel 1765.
Civilitas, [hasło w:] *A Latin Dictionary. Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary*, red. E.A. Andrews, W. Freund, C.T. Lewis, Ch. Short, Oxford 1879.
Cultūra, [hasło w:] *A Latin Dictionary. Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary*, red. E.A. Andrews, W. Freund, C.T. Lewis, Ch. Short, Oxford 1879.
de Fortbonnais [lub Forbonnais] F.V., *Culture des terres*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 4, Paris 1754.

- Furetière A., *Police*, [hasło w:] *Dictionnaire universel, contenant generalement tous les mots françois*, t. 3, Rottedram 1708 [brak paginacji].
- Górnicz M., *Terminologizacja*, [hasło w:] *Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej*, red. J. Lukszyn, Warszawa 2002.
- Jacourt L., *Civilité, Politesse, Affabilité*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 3, Paris 1753.
- Politesse*, [hasło w:] *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 12, Neufchastel 1765.
- Saintsbury G., *Quinet, Edgar (1803–1875)*, [hasło w:] *The Encyclopaedia Britannica a Dictionary of Arts Sciences Literature and General Information*, t. 22, New York 1911.

Opracowania

- Adler E., *Idea człowieczeństwa w Myślach o filozofii dziejów*, [w:] J.G. Herder, *Myśli o filozofii dziejów*, przeł. J. Gałeczki, Warszawa 1962.
- Braudel F., *Gramatyka cywilizacji*, przeł. H. Igalson-Tygielska, Warszawa 2006.
- Braudel F., *Problemy historii cywilizacji*, [w:] *idem, Historia i trwanie*, przeł. B. Geremek, Warszawa 1999.
- Churchill T., *The Translator's Preface*, [w:] J.G. Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, London 1800.
- Crossley C., *Edgar Quinet and the "Renaissance orientale"*, „Dalhousie French Studies” 43, 1998.
- Działożyński B., *La civilisation — narodziny pojęcia w języku francuskim*, [w:] *idem, Cywilizacja. Szkice z dziejów pojęcia w XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2018.
- Elias N., *O procesie cywilizacji. Analizy socjo- i psychogenetyczne*, przeł. T. Zabłudowski, K. Markiewicz, Warszawa 2011.
- Febvre L., *Civilisation évolution d'un mot et d'un groupe d'idées*, [w:] L. Febvre et al., *Civilisation — Le mot et l'idée*, Chicoutimi 2006.
- Kroeber A.L., Kluckhohn C., *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, New York 1952.
- Olkiewicz J., *Od A do Z, czyli o encyklopediach i encyklopedystach*, Warszawa 1988.
- Quinet E., *Introduction*, [w:] J.G. Herder, *Idées sur une philosophie de l'histoire de l'humanité*, Paris 1827.
- Serejski M.H., *Przeszłość a teraźniejszość. Studia i szkice historiograficzne*, Wrocław 1965.
- Szacki J., *Tradycja jako czynność: transmisja społeczna*, [w:] *idem, Tradycja*, Warszawa 2011.
- Tonnelat É., *Kultur; histoire du mot, évolution du sens*, [w:] L. Febvre et al., *Civilisation — Le mot et l'idée*, Chicoutimi 2006.
- Tronchon H., *La fortune intellectuelle de Herder en France*, Paris 1923.
- Voltaire, *Filozofia historii*, przeł. M. Skrzypek, Warszawa 2018.

* * *

Kamila Gęsikowska — doktor nauk humanistycznych, kulturoznawca, adiunkt w Instytucie Nauk o Kulturze UŚ w Katowicach. Zajmuje się teorią i historią kultury; skupia się między innymi na badaniu historii myśli teoretycznokulturowej, dziejach dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych instytucji kulturowych oraz antropologicznej analizie hebrajskich tekstów biblijnych. Autorka artykułów w recenzowanych monografiach naukowych, recenzji naukowych, uczestniczka i współorganizatorka konferencji naukowych.

kamila.gesikowska@us.edu.pl